

Az E/3. személyben *-n* ragos igék egy középmagyar korpuszban*

1. Témaválasztás és célkitűzés. Írásomban egy kis létszámú, de a nyelvhasználatban fontos helyet elfoglaló ige csoporttal foglalkozom. Tagjait az a különleges tulajdonságuk köti össze, hogy a kijelentő mód jelen idejének E/3. személyében nemcsak *-ø* végződésűek lehetnek, hanem *-n* ragosak is. Ennek az ige csoportnak a nyelvtörténetírásban a megérdemelnél kevesebb figyelem jutott. Ezt az állítást nem cáfolja az a kétségtelen tény, hogy a közelmúlt és napjaink köznyelvében a ragtalan és a ragos forma versengése a csoport egyedeinek nagy többségében már nem szokásos.

Az ige csoport történetéről és a vele kapcsolatos szakirodalomról 2023-ban a szegedi nyelvtörténeti konferencián adtam vázlatos áttekintést megjelenőben a rendezvény előadásait tartalmazó kötetben (HORVÁTH 2024). Előadásomban kiemeltém, hogy az *-n* ragos igéknek a középmagyar periódus előtti történetéről a legfőbb kalauzunk E. ABAFFY ERZSÉBET-nek a történeti grammatikai szintézisbe írt igeragozási fejezete (1992: 193–197, 223, 233). Másrészt azt is hangsúlyoztam, hogy a középmagyar az első olyan korszak, amelyben a források bősége és palettája az *-n* ragos igék körét tekintve (is) lehetőséget nyújt a regiszterek összevetésére. Ezt az alkalmat elektronikus korpuszok vizsgálatával igyekeztem kihasználni.

Közéjük tartozik a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban épített Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz; rövidítése: KED. A szegedi konferencián a kutatási tárgyam szempontjából fontos anyagát más szövegmintákban (a Történeti magánéleti korpuszban és a Mikes-szótárban) képviselt regiszterekkel együtt, velük összehasonlítva mutattam be. Most magát a KED.-et állítom a középpontba. Az adatoknak a korpuszbeli arányait feltárva arról szólok, hogy az emlékiratokat és a drámákat szemlélve milyennek láthatjuk a vizsgált ige csoport tagjainak állapotát és változásait.

A szegedi elemzésemhez hasonlóan a mostani is 9 igére, illetve ragtalan : ragos igealakpárra terjed ki: *megy : megyen; van : vagon, nincs : nincsen, sincs : sincsen; lesz : leszen, tesz : teszen, vesz : veszen, hisz : hiszen, visz : viszen*. Ehhez a listához több megjegyzés szükséges. – Egyrészt az, hogy a nyelvtörténet során más igéknek is jelentkezett a ragtalanon kívül *-n* ragos alakjuk. Erről SIMONYI ZSIGMOND (1895: 599–600) adja a legbővebb felsorolást. – Másrészt eltekintek attól, hogy a *van : vagon* pár a keletkezés módja miatt nem tisztán mutatja a *-ø* : *-n* szembenállást (vö. pl. HORGER 1931: 25–26; E. ABAFFY 1992: 196). – Hoz-

* A tanulmány elkészítését a Regiszterfüggő változatok a középmagyarban című, FK 135186. számú NKFI-projektum támogatta; ennek a munkálatai a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban folynak GUGÁN KATALIN vezetésével. – Mindkét lektoromnak, KOROMPAY KLÁRÁNAK és anonim társának is köszönöm a kéziratomhoz fűzött hasznos tanácsaikat.

záfűzöm továbbá azt, hogy (akárcsak a szegedi előadásomban) az elemzést nem terjesztettem ki az igekötős igékre.

2. A Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszról, valamint mostani alkalmazhatóságáról. A KED. annak a projektumnak a keretében épült, amelyről a legfontosabb tudnivalókat a tanulmányom címéhez kapcsolódó lábjegyzetben közöltem. Ez az elektronikus, keresőprogrammal ellátott korpusz középmagyar szövegeket tartalmaz a 16. század közepétől az adott nyelvtörténeti korszak végéig, azaz a felvilágosodás kezdetéig. 14 emlékirat és 13 dráma kap benne helyet; az emlékiratok többségét részletek reprezentálják, míg a drámák teljes művek. Az egész korpusz mérete 1,82 millió karakternyi: az emlékiratok képviselte majdnem eléri a 900 ezer karaktert, a drámáké pedig kissé meg is haladja azt. A szegedi konferenciára készülve még csak az emlékiratokat vallathattam. Azóta a drámaszövegek is kereshetőkké váltak. Ez lehetőséget ad a két részkorpusz anyagának összevetésére.

A szövegtárat alkotó források közül 11 emlékirat és 13 dráma kínál adatokat az -n ragos igecsoporthoz, azaz az emlékiratok nagy többsége és a drámák mindegyike. A szövegtárnak a mostani felmérésben hasznosítható kínálatát tekintve csupán egy emlékirat szerepel a 16. századból, a 17.-ből négy, a 18.-ból pedig hat kerül ki. A drámák időbeli eloszlása másféle: közülük hat származik a 16. századból, a 17.-ből mindössze kettő, a 18. századból (annak a harmadik negyedéből) viszont öt.

A forrásoknak a szerzőjük és címük szerinti listájáról a korpusz lelőhelyén lehet tájékozódni. A példákat a korpusz nyomán, a szövegeknek az úgynevezett normalizált (mai írásformájú, de a morfológiai hűséghez ragaszkodó) változatából idézem. A korpusz lelőhelyén egyébként az érdeklődő az eredeti, korabeli írásmódú szövegváltozatot is megtalálja, ehhez a rilex.nyttud.hu/ked keresőútvonalt nyújt segítséget (a keresőprogram „gazdájának”, SASS BÁLINTnak köszönhetően).

3. Vizsgálat a KED. regisztereiben. Sem az emlékiratok, sem a drámák között nem akad olyan, amelyben a vizsgált igealakok készletét csakis ragtalan, illetőleg -n ragos formák képviselnék. Az arányok azonban forrásonként erősen különböznek.

A z e m l é k i r a t o k nagy részében a ragos formák uralkodnak. A legszélsőségesebb példa erre a legrégebbi ilyen forrás, a Martonfalvai Imrétől való (1555): 26 ragos alakkal egyetlen ragtalan ellenpélda áll szemben: „az én szőlőimnek művelését az ispánok megengedék, de *nincs* kivel megműveltetnem”. Akad azonban a 18. században is efféle szélsőség: Bethlen Kata (1759 e.) csupán 4 ragtalan alakot alkalmaz 39 ragossal szemben. – Igaz, vannak kivételek is. A 17. század közepén Kemény Jánosnál (1657–1658) kissé több a ragtalan adat, mint a ragos (8 : 6 az arány). A korszak legvégén pedig Toroczkai Zsuzsannánál (1772 k.)¹ még kedvezőbb a kép a ragtalanságra nézve (14 : 8). A vele kortárs Székely Lászlónál (1763–1772) az adatok nagyjából egyensúlyban vannak (22 : 23).

A d r á m á k nagy többségében szintén a ragos formák dominálnak. A legbezártabb példa erre Szegedi Lőrinc bibliai tárgyú műve (1575): 65 ragos alakkal

¹ A szövegnek olyan részletei is vannak, amelyek 1772 utáni eseményekre vonatkoznak.

csupán két ragtalan áll szemben. Ezt a kettőt idézem: „De mikoron a fiú visszavonó, szófogadatlan, gonosz, *nincs* nagyobb fájdalma és keserősége a szegény anyjának”; „*nincs* több gyönyörűségnél és testnek kedvénél”. – Az a két dráma, amelyben a ragtalan alakoké a többség, a talán Chernel István írta *Actio curiosa* (1678 k.) (79 : 50), valamint Dugonics Andrásnak egy rövid munkája (1762: *A remete...*) (9 : 7).

Eddig a források szerint csoportosítottam az adatokat. Az igecsoport történetének szempontjából fontosabbnak tekinthető az egyes alakpárok szerinti szemle. Most ez következik.

3.1. A *megy* – *megyen* párnak az emlékiratok között csak a ragos tagja fordul elő (11 adattal). Fölénye a drámákban is tekintélyes (2 : 11). A két ragtalan alak Dugonics Andrástól való: „Ihon eb *megy*, hacsak apámuram el nem jön” (1762: József); „Hadik úr őexcellenciája örömet látja [a tisztet], ha Budára hozzá *megy*” (1770: Gyöngyösy). – Három-három -*n* ragos példa az emlékiratok, illetőleg a drámák köréből: „az én uram nem akar odamenni, hanem inkább Ballassi Menyhárt szállására *megyen*” (1555: Martonfalvy); „Ha valamely medikus *megyen* valamely nemzet közé” (1698: Tótfalusi); „vagy kárba *megyen* szeme láttára az embernek [az épület]” (1710 k.: Bethlen Miklós); – „Te uraságod akaratából *megyen-e* a harangozó harangozni?” (1570–1571: Válaszúti); „ha [a leányzó] férjhez nem *megyen*” (1648: Ismeretlen szerző: Constantinus és Victoria); „[atyánk] sírva *megyen* a koporsóban” (1762: Dugonics: József).

3.2. A várakozásnak megfelelően a KED.-ben a vizsgált igecsoportnak a létige, vagyis a *van* – *vagyon* pár a leggyakoribb tagja. A rövidebb, illetve a hosszabb alak előfordulási száma az emlékiratokban 49 : 105 (tehát a kettő együtt 154), a drámákban pedig 81 : 355 (tehát összesen 436). Százalékban kifejezve ez az emlékiratokra nézve 31,82 : 68,18, a drámákat tekintve pedig 18,58 : 81,42 részesedéseket jelent. A két regiszter különbsége erősen szignifikáns: a *van* forma képviselete az emlékiratokban sokkal nagyobb, mint a drámákban.

Az emlékiratok nagy többségében így is a *vagyon* forma dominál. Martonfalvy Imre kizárólag ezt használja (9 adat), de a *van*-nal szemben mások is nagy arányban részesítik előnyben, így Wathay Ferenc (1 : 8), Thököly Imre (1 : 11), Bethlen Miklós (1 : 9) és Bethlen Kata (1 : 22). Egy-egy a felsorolt szerzők többségi példáiból: „Tehát Telekesi Imre uram a devecseriekkel előttünk *vagyon* a török után” (1555: Martonfalvy); „[a templomnak] régen két tornya volt, de egyik most eldőlvé *vagyon*” (1605: Wathay); „a francia királytól micsoda penzióm *vagyon* esztendőnként” (1693: Thököly); „Ellenkezőképpen *vagyon* a Biblia” (1710 k.: Bethlen Miklós); „*vagyon* még egy igazán ítélő Isten” (1759 e.: Bethlen Kata). Kisebbségi, azaz rövidebb alakú példáiból: „ahol a csatorna *van*” (1605: Wathay); „ha hoztak is [valamit nekünk a gályák], titokban *van* az orátornál” (1693: Thököly); „A fejemet talán huszonöt esztendeje *van*, hogy meg nem mosták” (1710 k.: Bethlen Miklós); „Elég [ti. okom] *van* nekem, miért kedvetlenkedjem” (1759 e.: Bethlen Kata).

A szerzők között kivétel Kemény János (1657–1658). Nála több a *van*, mint a *vagyon* (8 : 3). Egy-egy példa tőle: „[bátyám a] Köpcsénynél való harcon, mely a Duna mellett *van*, Pozsonyon túl, megsebesedett”; „Úgy *vagyon*, mind atyám, anyám jámbor, tiszta életű, keresztény, kegyes természetű emberek valának”.

Még inkább kivétel Toroczkai Zsuzsanna (1772 k.): nála csak a *van* fordul elő, 12 adattal. Közülük kettőt idézek: „igen nagy dolgom *van* avval a jó gróffal”; „Ne aludjál, mert itt *van* gróf Mikó Miklós!”.

Abban az előzőleg említett tényben, hogy a teljes adatkészletet tekintve Keménynél és Toroczkainál a ragtalanságé a többség, éppen a *van* forma gyakori voltának van meghatározó szerepe. Az pedig, hogy Székely Lászlónál (1763–1772) a ragtalanság és a ragosság egyensúlyban van, elsősorban a *van* és a *vagyon* ki-egyenlített képviselőitének köszönhető (13 : 14). Két-két példa az utóbbi forrásból: „az Istennek és egyszersmind a filozófusoknak ítélletétélük által megkönnyebbítettén, *van* honnét vigasztaljad lelkedet”; „Így *van* dolga e világon az embernek”; – „De az igaz és legnagyobb ismeretlenség, alávalóság a lélekben *vagyon*”; „Mindeneknek egy atyja *vagyon*”.

Öt dráma b a n csakis a *vagyon* forma jelenik meg. Mindegyik 16. századi alkotás. Ilyen Sztárai Mihály két drámája (3, ill. 30 adattal), Bornemisza Péteré (29), az ismeretlen szerzőjű Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (21), valamint Szegedi Lőrinc színjátéka (41). Példáik: „[A papnak] szabadsága *vagyon* feleséget venni” (1550: Sztárai: A papok házasságáról); „És [a püspök] mindennütt *vagyon*, valahol az Istennek igéje *vagyon*” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „anélkül is pedig igaz elég keserűségem *vagyon*” (1558: Bornemisza: Elektra); „még vagy két szóm *vagyon* nagyságoddal” (1566–1567: Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról); „vajon *vagyon-e* a széles ég alatt nyomorultabb asszonyállat énnálamnál?” (1575: Szegedi: Theophania).

A hatodik 16. századi drámában, Válaszúti György Debreceni disputájában (1570–1571) a *vagyon* nem kizárólagos, de a *van*-nal szemben erősen domináns (6 : 30): „A Szentlélek az Atyától *van*”; „Feleségem szép gyenge *vagyon*”.

A két 17. századi dráma képe homlokegyenest ellentétben áll egymással. A Constantinusban (1648) a *van* előfordulása eltörpül a *vagyon*-é mellett (3 : 54): „A tegnapi jóllakás miá szokás felett igen nehezen *van* fejem”; „[szüleidnek] tebenned *vagyon*, tudod, egyedül minden gyönyörűségük”. Az Actio curiosában (1678 k.) viszont a rövidebb alaké a többség (47 : 22): „Csak úgy *van* a ti dolgoatok, mint akit felakasztanak, s piros csizmát vonnak a lábára”; „de sok híja *vagyon* még a pénznek”.

A 18. században mind a négy Dugonics-darabban a hosszabb formáé a többség. Egy-egy idézet a kisebbségi, illetve a többségi adatok képviselőiben a Józsefből (1762) (6 : 13): „De látod-e, ha *van* szemed, hogy e kútban semmi víz nincsen”; „Beh drága öcsétek *vagyon!*”; – a Remetéből (1762) (1 : 2): „Kettőt nézettek tehát az emberben: ezen testet, melyet tudjátok, hogy rajtatok *van* és a lelket, melyet nem láttok ugyan, de mégis éreztek magatokban”; „Az ördögnek kísértete *vagyon* most rajtad, édes fiam”; – a Menekmusból (1766) (2 : 28): „beh jó, mikor az embernek esze nincs; de mégiscsak jobb, mikor *van*”; „akinek fekete fátyol *vagyon* a bal karján”; – és a Gyöngyösyből (1770) (15 : 45): „Oly szokásuk *van* a részegeknek, az estét is reggelnek mondják”; „Mert itt 50 vert tallér *vagyon*”.

Benyák Bernátnak a korszak legvégéről való darabjában (1772: A megszegye-nült irigység) egyetlen *van* adat áll szemben 37 *vagyon*-nal: „Itt *van* már [e gyanús ember], megragadtam”; „Nemde igaz jussom *vagyon* a királysághoz”.

3.3. A létige antonimája, a *nincs* – *nincsen* pár a korpuszbeli két regiszterben egészen eltérően viselkedik. Az emlékiratokban a ragtalan és a ragos forma egyensúlyban van (23 : 22). A drámákban viszont a ragtalan alak sokkal gyakoribb a ragosnál (87 : 48).

Három emlékiratban csak a *nincs* bukkan fel: Wathay Ferencnél (3 adattal), Tótfalusi Kis Miklósnál (4) és Ráday Pálnál (3). Egy-egy példájuk: „[Nádasdy] nem vőn be hadában, mondván, hogy *nincs* hely” (1605: Wathay); „ebben kétségem *nincs*” (1698: Tótfalusi); „mivel [a kozák szövetség] még *nincs* a király hírével” (1733 e.: Ráday).

Thököly Imrénél (1693) viszont csupán a *nincsen* jelenik meg, két adattal. Egyiküket idézem: „a szekretáriusánál hitelesebb embere *nincsen*”.

Hat emlékiratban mindkét forma jelen van, nem sok adattal, különböző arányokban. Forrásonként egyet-egyet közlök a rövidebb, illetve a hosszabb alakokból: Martonfalvy Imrétől (1555) (1 : 7): „az én szőlőimnek művelését az ispánok megengedék, de *nincs* kivel megműveltetnem”; „Nekem azért *nincsen* sem pénzem, sem gazdagságom”; – Bethlen Miklóstól (1710 k.) (1 : 1): „Bölcső- és igen kicsinykorombeli inklinációimról *nincs* mit írnom”; „és a mi hatalmunkban *nincsen* [a harag orvoslásának képessége]”; – Károlyi Sándortól (1723 e.) (1 : 1): „Ha *nincs* [leveled], itten emellett nem egzekválasz”; „[a prédikátor] látja, hogy a többi *nincsen* ott [ti. Károlyi más emberei]”; – Bethlen Katától (1759 e.) (3 : 5): „[a húgom] *nincs* kihez folyamodjék”; „a feleségem dolgoért *nincsen* nekem promócióm?”; – Székely Lászlótól (1763–1772) (6 : 2): „otthon *nincs* semmi oly nevezetességed, melyet megmocskolhass, meghomályosíthass”; „amely [ti. más rokonok nyugvóhelye] nekem *nincsen* híremmel”; – Toroczkai Zsuzsannától (1772 k.) (1 : 4): „akinek igazsága *nincs*, s jól fizethet, nyert pere van”; „Mert az én titkos mortifikációm, csúfoltatásomat, mocsokoltatásomat *nincsen* penna, aki leírja”.

Egy emlékiratból, Kemény Jánoséból (1657–1658) sem a rövidebb, sem a hosszabb forma nem adatolható.

A drámák közül egy koraiban (1 adattal) és egy késeiben (2) csak a *nincs* tűnik fel: „[az ilyen képmutató mondásoknak] az Úristennek Szentírásába sem helyük, sem fundamentumuk *nincs*” (1550: Sztárai: A papok házasságáról); „ezen fegyverviselő állapotnál a világon *nincs* gyönyörűbb” (1762: Dugonics: Remete).

A többi drámában mind a ragtalan, mind a ragos forma megjelenik.

Az a három mű, amelyben a ragos alak dominál, a 16. századból való: Sztárai Mihálytól (2 : 7), Válaszúti Györgytől (3 : 7) és Szegedi Lőrincától (2 : 10). Kisebbségi és többségi adataikból egyet-egyet idézek: „No, *nincs* mit tennem” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „S *nincsen-e* tehát minekünk Istenünk?” (uo.); – „Elrekedél, mert az igazság előtt *nincs* hova menned” (1570–1571: Válaszúti); „*nincsen* azért a hatalmas Istennek több fia ennél, aki Szentlélektől fogantott” (uo.); – „*nincs* több gyönyörűségnél és testnek kedvénél” (1575: Szegedi); „Semmi fogyatkozás, jó fiam, a te beszédedben *nincsen*” (uo.).

A többi darabban a ragtalan alaké a többség.

A 16. században különösen Bornemisza Péter Elektrájában láthatjuk ezt (19 : 2), de ilyen az ismeretlen szerzőjű Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról is (4 : 2). Egy-egy példa a domináns, illetőleg a kisebbségi formának a képviselésében: „Sem

éjjel, sem nappal *nincs* nyugodalmam” (1558: Bornemisza); „immár tefelségednél több gyönyörűségem énnékem *nincsen* (uo.); – „*nincs* mit adnom szolgálaimnak enniük” (1566–1567: Komédia...); „semmi hiteled immár ezeknél *nincsen*” (uo.).

A 17. századi darabokban mind a Constantinus és Victoria (14 : 5), mind az Actio curiosa (15 : 9) a *nincs* választására hajlik: „Victoria után én ítéletem szerint *nincs* szebb Leonoránál” (1648: Costantinus); „De ha kedvem ellen *nincsen*, ok nélkül is hamisan panaszkodom” (uo.); – „mert te bolond vagy, s eszed *nincs*” (1678 k.: Actio); „soha *nincsen* rosszabb ellenség, mint aki jóakaródból lett” (uo.).

A 18. században Dugonics azokban a műveiben is, amelyekben mindkét alak előfordul, a ragtalanat részesíti előnyben, így a Józsefben (4 : 2), különösen pedig a Menekmusban (6 : 1) és a Gyöngyösyben (12 : 2): „*nincs* az a nyavalya, melyet [ez az ital] ki nem űz belőled” (1762: József); „e kútban semmi víz *nincsen*” (uo.); – „Ahol *nincs*, ott ne keress!” (1766: Menekmus); „Az én gondolatom szerint *nincsen* a zajos tenger örvényei között evező embereknek nagyobb gyönyörűségük” (uo.); – „*nincs* Vácon az a professzor, aki szembe merjen szállni vitéz kapitány urammal” (1770: Gyöngyösy); „De azt felelte rá a szabó, hogy neki *nincsen* oly szép teste, mint énnékem” (uo.).

Benyák Bernátnál (1772) kevés az adat (3 : 1): „Odavagyok, se a kard, se a nyíl *nincs* itt”; „*nincsen* bajunk, mert jóllaktunk”.

3.4. A *sincs* – *sincsen* pár viselkedése annyiban ugyanolyan, mint az imént látott társáé, hogy az emlékiratokban a ragtalan és az -n ragos forma egyensúlyban van, a drámákban pedig a ragtalan dominál. Az emlékiratokbeli adatok száma azonban itt igen kicsi (3 : 3), a drámákban pedig elsöprő a ragtalan alak fölénye (27 : 3).

Mindössze négy emlékirat szolgáltat adatot. Tótfalusié (1698) és Rádayé (1733 e.) egy-egy ragtalanat: „azaz senki *sincs*, aki jól ítélne felőlem”; „mivel arra parancsolatom *sincs*”. Károlyié (1723 e.) viszont egy ragosat: „már őfelségének híve *sincsen* a magyarok között?” Csupán Bethlen Miklós (1710 k.) az, akinél mindkétféle forma (1 : 2) megjelenik: „Mert a diétának nagy, sőt mondani, semmi része *sincs* az ember hatalmában”; „Maradéka *sincsen* többnek, hanem csak a két öcsém-, Bethlen Pál- és Sámuelnek”.

A drámákból tíz tartalmaz adatot. Nyolcban csak a ragtalan alak bukkan fel.

A 16. században Bornemisánál (1558) (1 adattal): „énnekem meg csak a kenyérben *sincs*” és a Komédiában (1566–1567) (2 adat): „és egy csontom *sincs* helyén”.

A 17. századi két dráma, a Constantinus és Victoria (1648) (2 adat) és az Actio curiosa (1678 k.) (6 adat) csak a *sincs*-et alkalmazza. Egy-egy példájuk: „a haragnak csak még emlékezete *sincs*”; „Olyan nagy az erszénye, de semmi *sincs* benne”.

A 18. században három Dugonics-darabban kizárólagos a *sincs* használata: a Józsefben (1762) (5 adat): „Ó, beh nagy nyomorúság, midőn az embernek semmije *sincs*”; a Menekmusban (1766) (2 adat): „tűz *sincs* még a konyhán”; és a Gyöngyösyben (1770) (6 adat): „Hat-hét szolgálomból egy *sincs* jelen”. Ugyanígy Benyáknál (1772) (1 adat): „semmi *sincs* itt egyéb a juhászkunyhóknál”.

Csak a *sincsen* fordul elő (1 adattal) egy 16. századi darabban: „Hogy hogy volnátok ti papok, ha pilisetek *sincsen*?” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre).

Dugonics Remetéje (1762) az egyetlen olyan dráma, amelyben (2 : 2 adattal) mindkét alak képviselteti magát: „Semmije *sincs* biz ennek”; „semmi *sincsen* nálam”.

Az *sz-szel* váltakozó *v-s* tövű (és iktelen) igék közös jellemzője, hogy a kései ómagyarban a kijelentő mód jelen idejében az E/3. forma *-n* ragos (E. ABAFFY 1992: 193). A KED.-ben ehhez képest a ragtalanság képviselete figyelmet érdemlően megnő. Az emlékiratok összesen 74 idetartozó adatában 15 ragtalan forma áll szemben 59 *-n* ragossal, míg a 209 drámaadatban 71 ragtalan 138 ragossal. Százalékban kifejezve ez az emlékiratokra nézve 20,27 : 79,73, a drámákat tekintve pedig 33,97 : 66,03 részesedéseket jelent, tehát az emlékiratok adatainak az ötödrészában, a drámaadatoknak viszont a harmadában ragtalan a forma. A két regiszter különbsége szignifikáns: a drámák sokkal inkább hajlanak a ragtalanságra, mint az emlékiratok, noha mindkét regiszterben a ragosság dominál.

3.5. Az idetartozó igék közül a *lesz* – *leszen* pár a leggyakoribb a maga összesen 217 adatával. Az emlékiratok 60 adata 15 : 45 arányban, míg a drámák 157 adata 58 : 99 arányban oszlik meg. Ez a két regiszterben 25% : 75%, illetve 36,94% : 63,06% részesedést jelent. Az eltérés tehát jól észlelhető, de nem éri el a szignifikáns mértéket.

Figyelmet érdemel, hogy az *sz-szel* bővülő *v-s* tövűek közül az emlékiratokban egyedül ebben a párban jelentkezik a ragtalan forma.

Igaz, hogy kizárólagos használatára csak két forrásban kerül sor: Wathay Ferencnél (2 adattal) és Toroczkaizsuzsannánál (1 adattal): „a több rabokban *lesz* utánam jövendő” (1605: Wathay); „de mi *lesz* a vége” (1772 k.: Toroczkaizsuzsanna).

Három iratban csupán a *leszen* bukkan fel: Martonfalvai Imrénél (6 adattal), Kemény Jánosnál (2) és Bethlen Katánál (9): „[a vitézeknek] nemsokáig jó fizetésük *leszen* öfelségétől” (1555: Martonfalvai); „kiről [ti. erről a hadjáratról] *leszen* hátrébb emlékezet” (1657–1658: Kemény); „Soha addig jó kedvem sem *leszen*, amíg vallásodat el nem hagyod” (1759 e.: Bethlen Kata).

Hat emlékiratban vegyes a ragtalan és a ragos forma használata. Ilyen Thököly Imréné (1693) (3 : 5 adataránnyal): „az idő megmutatja, mint *lesz*”; „az én részemről valómban nem *leszen* fogyatkozás”; – Tótfalusi Kis Miklósé (1698) (3 : 8): „talán helye *lesz* a mostani és a következő embereknek is ama diskurzusnak”; „ittthon is segíthetek, akit akarok, s úgy is jó *leszen*”; – Bethlen Miklósé (1710 k.) (1 : 12): „mint ide alább meg *lesz* írva”; „Bizony egy rossz részeges ember *leszen* vala belőlem”; – Károlyi Sándoré (1723 e.) (1 : 2): „három esztendeig vármegyémén actuale kvartériuma a hadnak nem *lesz*”; „soha [rebellis] egy sem volt ezen familiából, és preszupponáltatik, hogy ezután sem *leszen*”; – Ráday Pálé (1733 e.) (1 : 2): „amidőn ő szerdár *lesz*, megmondjuk neki”; „könnyű *leszen* annak utána arról végezni”; – Székely Lászlóé (1763–1772) (3 : 4): „egyedül teneked *lesz* abból hasznod s híred”; „és a léleknek a hóhoz hasonló fehérsége *leszen*”.

A drámák közül a legrégebben (1550: Sztárai: A papok házasságáról) a most tárgyalt párnak nincs képviselője. A többi darab között pedig nem akad olyan, amelyben csakis a ragtalan alak jelenne meg.

Két 16. századi műben ellenben csupán a ragos forma bukkan fel. Az egyik a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (1566–1567) (4 adattal): „De érsek uramnak ezt mondd én szómmal, hogyha jó gondviselőm *leszen*, kész vagyok egy

hitet vele tartanom”. A másik pedig Szegedi Lőrinc színműve (1575) (12 adattal): „a jó gyermekből *leszen* a jó vénember”.

A többi drámában a *lesz* és a *leszen* használata vegyes.

A 16. században három dráma ilyen. Mindháromban a *leszen* van többségben. Az egyik Sztáraitól Az igaz papságnak tiköre (1557) (1 : 5): „noha nem *lesz* igaz Isten előtt a te szívedben”; „tudtam én ezt, hogy így *leszen*”. A másik Bornemisza Elektrája (1558) (4 : 7): „meddig élek, ez *lesz* az én kínom”; „sehol egy csepp bizodalom sem *leszen*”. A harmadik pedig Válaszúti Debreceni disputája (1570–1571) (2 : 6): „és [ez a vallás] emberi találmány *lesz*”; „és úgyis miénk *leszen* a nyereség”.

A 17. századi darabok közül a Constantinus és Victoriában (1648) a *leszen* van nagy fölényben (4 : 24): „oda megyek, ahon keletje *lesz* viszont hazugságomnak”; „válasza *leszen* kegyelmeteknek”. Az Actio curiosában (1678 k.) ellenben a ragtalan alaké a többség (9 : 7): „s a kondér másnál *lesz*”; „ott jó állapotod *leszen* Polycarpus úrnál”.

A 18. században Dugonics drámái közül csak a Józsefben (1762) van többségben a *leszen* (4 : 6): „Együnk, ha *lesz* mit”; „ha az a József úr is oly haragos *leszen*”. A többi darabjában viszont a *lesz* a gyakoribb; így a Remetében (1762) (4 : 2): „Egyszer-kétszer nehéz *lesz* ez, fiam”; „életünknek soha vége nem *leszen*”; – a Menekmusban (1766) (16 : 9): „Mely idő tájba *lesz* azon kótyavetye?”; „egy hét múlva Menekmus jószágának kótyavetyéje *leszen*”; – és a Gyöngyösyben (1770) (8 : 3): „és így nekem is *lesz* valami nyereségem benne”; „ha ezer lelke *leszen* is”.

Benyáknál (1772) a ragos alak fordul elő sűrűbben (6 : 14): „Én ugyan olvasni nem tudok, de nyilván a neve *lesz* rajta”; „talán ő is itt *leszen* közel valahol”.

3.6. Mint arra már közvetve utaltam, a *tesz* – *teszen* párnak az emlék-iratokban csak a ragos formája jelenik meg (összesen 10 alkalommal). Adatait hét forrás szolgáltatja. Kettőt-kettőt három helyen találunk, de ezekből is csupán egyet-egyet idézek: „az esztendőszámokat pedig mind egybeszámlálván, *teszen* 65 esztendőt” (1555: Martonfalvay); „egy szegény legénynek szíves devóciója többet *teszen*, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti” (1698: Tótfalusi); „mert Bufo magyarul varas békát *teszen*” (1763–1772: Székely). Négy helyen pedig valóban csak egyszer bukkan fel a *teszen*: „Ezek summa szerint százezer és hatvanhétezer s harminc embert *teszen*” (1605: Wathay); „amaz [ti. a doktor] tagadást nem *teszen*” (1657–1658: Kemény); „amíg [az idegen] hírt az én uramnak nem *teszen*” (1759 e.: Bethlen Kata); „Egyszer [az úrfi] a szép virágkertemben csak jelentést *teszen*” (1772 k.: Toroczkai).

A korpusz drámáiban a *tesz* és *teszen* aránya 10 : 14. Az adatok nyolc forrásból kerülnek ki.

Három darabban csak ragtalan forma akad, egy-egy adattal: „Mi ördögöt *tesz* volt itt azzal [a könyv], hogy még abból is fejünkre bizonyítanak” (1557: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre); „mert [az öreg] majd mindnyájunkat remetévé *tesz*” (1762: Dugonics: Remete); „[a lányom] kontyot *tesz* egyszer a fejére” (1766: Dugonics: Menekmus).

Két 16. századi forrásban csupán a *teszen* bukkan fel: a Komédiában (4 adat) és Válaszútinál (1 adat): „csak ez is [ti. a birtok] Tasnáddal össze *teszen* esztendeig

legalább tízezer forintot” (1566–1567: Komédia); „szép feleleteket *teszen* ez az ocsmány Varga-nemzet” (1570–1571: Válaszúti).

Három drámában vegyes a ragtalan és a ragos forma előfordulása: az Actio curiosában (1 : 3), Dugonics Gyöngyösyjében (4 : 2) és Benyáknál (2 : 4): „Szin-tén úgy *tesz*, mint a cigány asszony” (1678 k.: Actio); „Most veszem eszemben, hogy szegény legénynek nagy uraknál szolgálni mit *teszen*” (uo.); – „A te urad most is éppen annyit *tesz*” (1770: Gyöngyösy); „Az annyit *teszen*, én vagyok híres és nevezetes öfelsége katonája” (uo.); – „Mi fényes, mi gyönyörű nap ez! Örömt *tesz* reménységemhez” (1772: Benyák); „Aki erőszakot *teszen* a strázsán, hadi törvényünk szerint megölhetjük azt” (uo.).

3.7. A *vesz* – *veszen* párnak szintén csak a ragos tagja fordul elő az emlékiratokban. Az is csupán két 18. századi írónőnél, egy-egy adattal: „Bizony oly követséggel küldheti [a püspök a megbízottját], hogy *veszen* választ” (1759 e.: Bethlen Kata); „Mikor [az uram] onnét búcsút *veszen*” (1772 k.: Toroczkai Zsuzsanna).

A drámák közül ennek a párnak négyben akad képviselője. A *vesz* alak a párja nélkül (1 adattal) csak Dugonics Gyöngyösyjében (1770) bukkan fel: „melyeket [ti. verseket] midőn a kezébe *vesz* Gyöngyösi, ráköp”. Csak a *veszen* forma jelenik meg Szegedi Lőrincnél (1 adattal) és a Constantinus és Victoriában (2 adat): „ki minket hozzája *veszen* [ti. Isten magához]” (1575: Szegedi); „talán gráciát adand az atyád, és megkegyelmeztvén, kegyelemben *veszen* bennünket” (1648: Constantinus). Az egyetlen olyan dráma, amelyben vegyes a pár tagjainak alkalmazása, az Actio curiosa (1678 k.) (1 : 3): „[előfordul, hogy az ember] várat *vesz*, nem parancsol benne”; „A te dolgod olyan, mint aki eladja a szőlőt, s prést *veszen* az árán”.

3.8. A *hisz* – *hiszen* igealakpárnak az emlékiratokban egyáltalán nincs adata. A drámákban is csak az *-n* ragos forma fordul elő, az is csupán háromszor. Válaszúti György hitvitázó darabjában (1570–1571) kétszer: „Aztán bizony igen hamar meg is ütöm ám én őtet, ha látom, hogy nem *hiszen* énnekem”; „minden, aki *hiszen* öbenne, el ne vesszen”. Dugonics András Gyöngyösyjében (1770) pedig egyszer: „Igen sokat *hiszen* neked az urad”.

3.9. A *visz* – *viszen* pár az emlékiratokban csak ragos formájában jelentkezik. Abban is mindössze két adatban: egyszer Wathaynál (1605): „Dervis vajda Temesvárra *viszen* [engem]”; egyszer pedig Toroczkainál (1772 k.): „Csak a becsület *viszen* ebédre, mert olyan rosszul vagyok, hogy alig vagyok alkalmas a járásra”.

A drámák egyetlen *visz* adata a korszak végén, Benyák Bernátnál (1772) található: „Íme odasietek most, ahova bennem és királyomba, Salamonban az el- lened forró méreg *visz*, ragad”.

A *viszen* hat drámaadattal szerepel, négy műből. Egynél több adat (3) csak a Constantinus és Victoriából (1648) kerül ki: „Mi *viszen* téged erre, hogy eztet beszéled?”; „A sas, mely természet szerint hatalmas, az én kezeimből mostani nyájas és gyönyörködtető nyugodalmat szerző rózsáskertedből erőszakkal idegen országban *viszen*”; „[Marcellus téged] fényes és gazdagság miá tündöklő palotájában *viszen*”. Egy-egy adat van Válaszútinál (1570–1571): „és nem *viszen* ez

a vallás senkit is az örök életre”; Szegedinél (1575): „Én hiszem, hogy az áldozatoknak jele, melyet miértünk az áldozatra *viszen*, a megígért Jézus Krisztus, aszszonyállat magva”; továbbá Dugonics Gyöngyösjében (1770): „a Peti kétekkora zacskó pénzt *viszen* Látókinak”.

Az egyes alakpárok áttekintése után összeadhatom a korpuszbeli adatszámokat, és ennek alapján összehasonlíthatom a regisztereknek a KED.-beli összképét.

A vizsgálathoz az emlékiratok 90 ragtalan és 200 ragos alakot, tehát összesen 290 adatot szolgáltatnak. A drámák adatszáma: $268 + 545 = 813$. A KED. egészének adatszámai: $358 + 745 = 1103$.

Mindez százalékban kifejezve az emlékiratokra nézve $31,03 : 68,97$, a drámákat tekintve $32,96 : 67,04$, a teljes adatkészletben pedig $32,46 : 67,54$ részese-deéseket jelent.

A két regiszter különbsége a ragos és a ragtalan formák képviselőinek szempontjából nem szignifikáns.

4. Összegző megjegyzések. Tanulmányomban egy egyedeit tekintve kis létszámú, de a nyelvhasználatban fontos helyet betöltő ige csoportnak a középmagyarbeli viselkedését vizsgáltam meg egy nemrég épült, gépi keresőprogrammal ellátott szövegtár, a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz (KED.) alapján. Az elemzés alátámasztotta azt a nyelvtörténetírásból lényegében ismert, de részletesebb adatszemplével és statisztikával nem igazolt tény, hogy az ige csoport történetében a középmagyar kor valóban átmeneti helyet foglal el az ómagyar kori előzmények és az újmagyarban bekövetkező változások között. Közvetve az is kiderült belőle, hogy az ige csoportnak a mai köznyelvből ismert képe újmagyar kori, nem pedig korábbi változások eredménye.

Mindkét lektorom feltette azt a logikus kérdést, hogy az E/3. személyben a ragtalan és ragos formáknak az egyes forrásokbeli megoszlása nem nyelvjárástörténeti alapú-e. – A viszonylag közeli múltban valóban elég határozott nyelvföldrajzi eltérést lehetett észlelni a használatukban (vö. IMRE 1971: 322), kérdéses azonban, hogy ez a különbség a középmagyarban milyen mértékben állt fenn. A 2023-ban tartott szegedi előadásommal (vö. HORVÁTH 2024) kapcsolatban a boszorkányperek vallomása mindenestre nem igazolta az időbeli visszavetítést illető elképzelést.

A korpusznak köszönhetően lehetőség nyílt a ragtalan és az -n ragos formák gyakorisági adatokkal jellemezhető versengésének tanulmányozására, igaz, a középmagyar perióduson belül maradva és két regiszterre, az emlékiratokéra és a drámákéra kiterjedve.

A két regiszter különbsége összességében nem bizonyult szignifikánsnak, néhány fontos részletre nézve azonban igen. A lehetőségekhez képest bő adatszemplé pedig elevenebbé tehetné egy olyan igeosztálynak a tanulmányozását, amelyről a nyelvtörténeti kutatásban eddig a szükségesnél jóval kevesebb szó esett.

Egyben azt is remélem, hogy felmérésem a nyelvtörténet kutatóit a KED.-nek a felhasználására serkenthette.

Kulcsszók: *-n* ragos igék E/3.-ban, ragtalan és ragos igealakok versengése, Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz, regiszterek összevetése, gyakorisági felmérés.

Felhasznált korpusz

KED. = *Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz*. <https://ked.nyttud.hu> (2024. 07. 04.)

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- HORGER ANTAL 1931. *A magyar igeragozás története*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2024. Az *-n* ragos igék történetéhez: középmagyar korpuszok és regiszterek. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 89–95.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest.

Verbs with the *-n* suffix in the third person singular in a Middle Hungarian corpus

The study focuses on a specific group of verbs which is small in terms of the number of its members, but important in its role in language use. What connects the members of this group is that, in the indicative mood present tense third person singular, they have both a form with no suffix and a form with an *-n* suffix. This group of verbs has received less attention in the course of the history of linguistics than its significance warrants. The analysis investigates this group of verbs using the Middle Hungarian Corpus of Memoirs and Drama built at the HUN-REN Research Centre for Linguistics. It pays close attention to differences across registers. Although, in terms of the overall picture of registers, the behaviour of forms with and without the suffix does not differ significantly, a detailed examination of the corpus data allows for a number of observations that provide new and progressive insights into the study of the history of this verb group.

Keywords: verbs with the *-n* suffix in the third person singular, competition between forms with and without the suffix, Corpus of Middle Hungarian Memoirs and Drama, comparison of registers, frequency survey.

HORVÁTH LÁSZLÓ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont